

Converses
«Drets lingüístics»
Conversa amb Carles Torner
Peter MacDonald

M'és impossible obviar que el 2018 coincideix amb un aniversari que ens va bé per parlar sobre el PEN i la qüestió dels drets lingüístics i la diversitat lingüística. Fa setanta anys de la Declaració Universal dels Drets Humans, el 1948, i quaranta anys de la formació del Comitè de Traducció i Drets Lingüístics del PEN el 1978. També hi ha altres dates que no són tan rodones, però que val la pena recordar igualment a l'inici: han passat vint-i-dos anys des de la Declaració Universal dels Drets Lingüístics el 1996, disset anys des de la Declaració sobre la Diversitat Cultural de la UNESCO, nou anys des del Manifest de Girona del PEN sobre drets lingüístics l'any 2011, tres anys des de la Declaració del Quebec sobre la Traducció Literària i els Traductors el 2015, i dos anys des del Protocol de Donostia, el 2016. Totes aquestes iniciatives i documents estan interrelacionats, però m'agradaria centrar-me principalment en la Declaració Universal dels Drets Lingüístics del 1996 i les seves conseqüències. De tota manera, abans de fer-ho, et voldria demanar que ens expliquis quin interès personal tens en aquestes qüestions i per què vas arribar a tenir un paper tan important com a defensor dels drets lingüístics.

Hi ha una altra data important: és el norantè aniversari del Congrés Internacional del PEN, que va tenir lloc a Oslo el 1928 i on, pel que he llegit, es va decidir que no es reconeixeria els centres del PEN en funció dels estats sinó de les literatures. Per a mi, això és molt important i m'ajuda a explicar la meva implicació, perquè crea un altre mapa del món. El nostre poeta més important de l'època, Carles Riba, va participar en aquells debats quan el PEN va crear una visió del món en la qual la gent com nosaltres, els catalans, es podien sentir còmodes en el PEN com a catalans. Encara que això sembli normal vist des de fora, per a nosaltres és un privilegi perquè se'ns reconeix com a catalans en molt pocs fòrums internacionals. Això no és el mateix que el debat sobre la independència, que per a mi és important i més encara

Aquesta entrevista forma part del projecte Writers and Free Expression (Escriptors i llibertat d'expressió) finançat per l'Arts and Humanities Research Council, en línia a: <<https://writer.sandfreexpression.com/>>. Reproduïda amb el permís de totes les parts

actualment, però no és central per a aquesta qüestió. El PEN va fer possible que les cultures que no tenen el suport d'un estat, les cultures que, com jo diria, no tenen una ambaixada —quan viatgem no tenim cap ambaixada que ens reconegui o ens doni suport—, poguessin participar en el debat amb tots els drets.

En el context català, la meua biografia és molt peculiar perquè, sigui per casualitat o per compromís personal, he tingut una vida internacional des de ben jove, des dels dinou anys. La meua primera feina a temps complet va ser d'abast internacional. Estava ubicat a París, viatjava per tot el món amb l'estatus consultiu de les Nacions Unides i participava activament en el Consell dels Drets Humans i la UNESCO i també en les Nacions Unides. He treballat en estructures internacionals tota la meua vida i de forma constant, a vegades a temps complet i d'altres a temps parcial. La realitat, però, és que tinc una experiència totalment excepcional de la vida internacional perquè totes aquestes organitzacions, les tres en què he treballat, reconeixen la identitat catalana en un nivell internacional, juntament amb l'espanyola. Així doncs, sempre he estat un treballador internacional, un representant internacional. He tingut diversos càrrecs: he estat president, membre de *boards* internacionals i director, però no he representat mai Espanya, mai. Això també em fa força especial perquè em sento còmode en una mena d'internacionalitat que per al 99 % dels meus amics i per als ciutadans de Catalunya no existeix. Per a ells, la vida internacional sempre passa per Madrid i sempre amb un munt d'obstacles que jo simplement no he tingut mai. Ha estat un verdader privilegi per a mi i quan ho explico a Barcelona alguns amics em diuen que m'ho invento. Diuen que exagero, però no és així! No m'he hagut d'enfrontar mai a Espanya en l'àmbit internacional; ni tampoc he rebut mai el suport d'Espanya internacionalment. Això és molt peculiar i explica per què, com a escriptor català, m'he sentit com a casa al PEN des del primer dia i he pogut participar plenament en la seva vida internacional tan singular.

Ens pots recordar la data? Quan vas començar a treballar per al PEN?

Vaig incorporar-me al PEN —i no ho he comprovat mai, però ho podria fer perquè en tinc la targeta— quan vaig publicar els meus dos primers llibres de poesia, als vint-i-un anys. Els vaig escriure en períodes diferents, però es van publicar el mateix any, el 1984. Per a mi i els meus companys del món de la literatura, es donava per fet que quan publicaves un llibre esdevenies membre de l'Associació d'Escriptors en Llengua Catalana i del PEN català. Es tractava d'entrar a formar part de la comunitat literària. No recordo ben bé per què, però sí que recordo que els nostres predecessors en formaven part, que era la nostra tradició. Podries buscar-ho o jo ho podria esbrinar, però francament era una cosa força automàtica.

El PEN català era un dels centres més antics, oi?

Sí, era el tercer. El de Londres és d'octubre de 1921, després ve el de París, crec que el gener o febrer de 1922, i després el centre català. Tenim documents registrats d'una reunió el febrer d'aquell any en què ja es debatia sobre això, i una carta d'un dels fundadors del PEN català al PEN anglès del 28 de febrer en què s'anunciava la creació del centre. Hi ha moltes maneres d'explicar-ho: teníem una generació de joves poetes i assagistes catalans connectats internacionalment que llegien la premsa anglesa, i segurament van llegir que el PEN anglès s'havia creat. Hi ha una història molt bonica sobre el poeta John Langdon-Davies, que es trobava a Londres l'any 1921 quan es va crear el PEN, i la seva germana era propietària d'un petit hotel a la Costa Brava. Ell va anar a visitar-la allà a la primavera, quan també estava traduint una antologia de poesia catalana amb un dels traductors de poesia anglesa més importants del moment, Marià Manent. D'aquesta manera, Langdon-Davies i Manent es van trobar amb Carles Riba i així és com va néixer la idea de crear el centre. Llavors, el 19 d'abril hi va haver un sopar al Ritz i coneixem tots els que eren a la taula —un fet veritablement fascinant—, incloent-hi John Langdon Davies. De fet, es tractava d'una generació d'autors joves que volien tenir connexions internacionals i el PEN era un bon company que va esdevenir una plataforma. Aquesta és la raó que fa que tinguem una situació curiosa en el primer congrés a Londres, l'any 1921, amb una taula per a Barcelona i una altra per a Madrid.

És una bona prova que demostra que el PEN no era un òrgan nacional o estatal des del principi.

Hi ha una altra cara de la meva història personal. Quan era jove, de fet encara ara, formava part d'un moviment religiós, el Moviment Internacional d'Estudiants Catòlics (IMCS). Es va crear l'any 1921, amb el reconeixement del Vaticà, i va ser molt actiu durant els anys del Concili Vaticà II, uns anys en què l'Església va reformar-se completament. Però, per a mi, el més rellevant és que la Teologia de l'alliberament va néixer d'aquell moviment a l'Amèrica Llatina. El llibre *Teologia de l'alliberament* del peruà Gustavo Gutiérrez, del 1971, que incloïa els discursos que va fer per als estudiants catòlics del Perú quan era capellà, és especialment important perquè estableix el vincle entre teologia i problemes socials, fet que va tenir un impacte enorme i nosaltres el vam canalitzar en l'àmbit estudiantil.

Això va ser a mitjan dels anys vuitanta?

Bé, vaig començar quan tenia setze o disset anys i, per tant, era el 1980. Personalment, vaig tenir la sort d'anar a una escola on vaig acabar dominant, més

o menys, quatre llengües —l'anglès, el francès, el català i l'espanyol— i això em va obrir moltes portes. A la primera trobada del Moviment Internacional d'Estudiants Catòlics, que va tenir lloc a Eslovènia el 1984, encara sota el mandat comunista, em van proposar com a candidat a president internacional, la qual cosa vaig acceptar. Així doncs, la meva primera feina quan tenia vint-i-tres anys va implicar que visqués a París durant cinc anys, treballant constantment com a president d'aquell moviment. Viatjava molt, més que no pas amb el PEN, i sempre m'estava en residències d'estudiants o amb famílies —mai en hotels—, amb qui compartia experiències vitals i lluites. Els viatges eren molt llargs i també em movia entre París i Gènova per al Consell dels Drets Humans i la UNESCO i, per tant, va ser una experiència realment internacional.

A la Comissió dels Drets Humans (era el nom que rebia el Consell en aquell moment), vaig representar l'IMCS en moltes qüestions. El nostre moviment a Guatemala havia estat un objectiu i alguns líders estudiantils van ser assassinats. A més, el bisbe Gerardi havia començat un registre de totes les violacions dels drets humans contra les comunitats indígenes a Guatemala. I quan, per fi, la dictadura militar va acabar, va presidir la Comissió Nacional per a la Reconciliació, la qual va elaborar un informe sobre els assassinats durant els anys de la guerra bruta contra les guerrilles. Teníem un estatus consultiu a la Comissió dels Drets Humans, exactament igual que al PEN. Allà vaig prendre la paraula per denunciar que una estudiant, una de les nostres líders, havia estat assassinada en circumstàncies molt turbulentes, segurament durant un interrogatori policial, i per informar sobre la situació dels drets humans i com afectava els estudiants a Guatemala. Després vaig passar la paraula al bisbe Gerardi, que també va adreçar-se a la Comissió. Tinc un record trist d'això, perquè anys més tard Gerardi va ser assassinat dos dies després de publicar-se el seu informe *Guatemala: mai més*, que contenia una recopilació detallada de totes les víctimes dels drets humans durant la guerra civil de Guatemala.

Així doncs, va ser en aquest context que em vaig trobar relacionant-me amb altres ONG i gent com Rigoberta Menchú, i amb ella i altres persones vaig començar a compartir el procés d'elaboració del que finalment esdevindria la Declaració Universal dels Drets dels Pobles Indígenes (2007), llegint més i fent servir els meus coneixements com a ajuda. Vaig estar-hi implicat des del principi perquè vaig fer de president de l'IMCS del 1986 al 1991.

Llavors, a finals del 1991, vaig tornar a Barcelona, amb la sort d'haver obtingut una beca per escriure una novel·la. Això em va permetre dedicar un any sencer a escriure. Després de cinc anys de viatjar sense parar, allò va ser un verdader regal.

Vaig passar l'any 1992 assegut, llegint i escrivint! Però també va ser a l'abril d'aquell any que va tenir lloc a Barcelona el Congrés Internacional del PEN. Vaig estar completament desconnectat del PEN durant els cinc anys que vaig ser fora, però encara n'era membre i en rebia informació. Així doncs, vaig veure que hi havia un congrés i molts esdeveniments literaris. Vaig pensar: «Oh, això és molt interessant! Tinc temps lliure i em dedico a escriure. Torno a ser escriptor!». Així doncs, vaig assistir als esdeveniments, vaig escoltar les conferències i els debats, i vaig parlar amb tots els escriptors catalans que eren membres del PEN.

Hi havia dos elements més que eren importants per a mi en aquell moment: el president del Centre Català del PEN, Jordi Sarsanedas, havia estat el meu professor de literatura francesa a l'escola, i jo el considerava un poeta fantàstic. Era algú a qui admirava molt que em va ser de gran ajuda per aprendre a escriure. També hi havia la poeta Maria-Mercè Marçal, de qui em vaig sentir molt a prop per la seva implicació en temes feministes i reivindicacions culturals. Ella va ajudar a fundar el Comitè d'Escriutores del PEN al Congrés del 1992 i va participar en l'acte poètic on vam anunciar-ho.

L'altre element és que, abans de deixar de treballar com a president de l'IMCS, estava previst que participés en un congrés a Croàcia l'any 1991. Però llavors, a la tardor de 1991, va començar la invasió de Croàcia per l'exèrcit iugoslau —diem que van ser els serbis però no és així: va ser l'exèrcit iugoslau. Després que l'exèrcit iugoslau ocupés Vukovar, es va cancel·lar el congrés. Jo mantenia una gran amistat amb un psiquiatre croat que havia organitzat aquell congrés i que es va suïcidar. Això em va commocionar: un molt bon amic que se suïcidava just abans d'una invasió que ell havia pogut intuir que s'acostava. És una història molt llarga, però el que passava a Croàcia va ser molt important per a mi en termes personals, i per això ho seguia als diaris. Llegia tot el que es publicava i, com que acabava de tornar a Barcelona, vaig començar a escriure. Tots els meus primers articles als diaris versaven sobre la guerra a Croàcia. Aleshores el Congrés del PEN va tenir lloc a Barcelona el juny de 1992, i en aquell moment Jordi Sarsanedas em va demanar de formar part de la junta del PEN. Vaig ser molt prudent perquè finalment havia aconseguit disposar d'un any per escriure, però ell em va dir: «M'agradaria que t'incorporassis a la junta perquè has estat escrivint sobre la guerra a Croàcia i ens agradaria que participessis en el Congrés del PEN que tindrà lloc a Dubrovnik la primavera que ve». M'estava oferint una manera d'intervenir, com a PEN català, en solidaritat amb les víctimes de l'anomenada neteja ètnica. Aleshores vaig dir que sí immediatament i així és com em vaig involucrar en el PEN.

Com a membre del PEN català, se'm va demanar que també formés part del Comitè de Traducció i Drets Lingüístics, però estava més interessat en el congrés de Dubrovnik i la tasca sobre els drets humans del PEN en aquell moment. Tot i això, com a secretari del Comitè Internacional de Traduccions i Drets Lingüístics, vaig organitzar una reunió el maig de 1993 a Mallorca. No va ser una trobada gaire nombrosa: érem unes vint-i-cinc o trenta persones d'arreu del món. Hi havia representats alguns africans de Ghana i Kenya, totes les velles nacions europees, gal·lesos i escocesos, bascs, romanesos, hongaresos i també quebequesos. El comitè només feia que adreçar queixes! Els kurds van denunciar el que els passava, els kenyans —on la llengua kikuiu estava prohibida en aquell moment— van compartir un butlletí de la parròquia, que era l'única publicació que es feia en la seva llengua i que les autoritats acabaven de requisar. Era una denúncia rere l'altra. Al final del debat, com a secretari, vaig dir: «Bé, tot això que esteu compartint és molt interessant, però francament és molt difícil trobar com podem solucionar-ho junts, si no és expressant la nostra solidaritat. Necessitem alguna mena de suport. Per què no provem de preparar un document de dret internacional que ens faci compartir aquesta lluita? Per què no elaborem una declaració universal dels drets lingüístics?». Jo tenia en ment la Declaració dels Drets Indígenes. Naturalment, tothom va dir que sí, que era una bona idea, i vam acordar que aquest fos el tema de la propera reunió. El que no m'esperava és que el diari català més important ens entrevistés l'endemà. Els vam explicar que havíem dut a terme aquesta trobada a Mallorca, en què vam acordar que treballaríem per elaborar una declaració universal dels drets lingüístics. Aleshores es va publicar una pàgina sobre això amb el títol de «Cap a una declaració universal dels drets lingüístics».

Aquell mateix dia vaig començar a rebre trucades. La primera va ser d'un centre català de recerca i formació sobre qüestions de nacionalitat, cultura i drets lingüístics que es deia CIEMEN. Van oferir-nos suport, cosa que els vaig agrair. La trucada següent va ser del president del Centre UNESCO per a Catalunya, en què em deia que no només estaven interessats a donar-nos suport, sinó que també havien començat a treballar en aquests temes dins de la UNESCO. D'aquesta manera, havent-nos posat en contacte només per la premsa, ja ens trobàvem en converses amb tres institucions: el món de la recerca, tots els escriptors i traductors del PEN i la UNESCO, que ens reconeixia oficialment; no només ens reconeixien sinó que ens oferien el primer suport econòmic del projecte. Així que no vaig tenir més remei que llançar-m'hi de cap! Va ser molt interessant. És clar que com a escriptors catalans havíem llegit molt sobre aquestes qüestions, però de cop i volta ho vam fer amb moltíssim interès.

A la llista del final de la Declaració definitiva hi ha els noms de tothom que hi va estar involucrat?

Sí, exactament. Vam fer dues reunions de recerca principals, primer a Girona i després a Gandia (València), amb molts de debats per començar el procés d'elaboració de la Declaració.

Tinc clar que em vull centrar en el desenvolupament del document i també de la seva vida posterior i les conseqüències. Però abans d'entrar en detall, hi ha dues coses de caire més general, gairebé filosòfic, que m'agradaria tocar, si m'ho permetes.

Com ja saps, el nostre projecte de recerca tracta principalment sobre la història i els efectes del PEN com a defensor de la llibertat d'expressió, però tal com va dir l'expressident del PEN Internacional, l'escriptor i filòsof canadenc John Ralston Saul, sobre el Manifest de Girona, la diversitat lingüística i la llibertat d'expressió són inseparables. Segons ell, «la pèrdua de la llengua pròpia, i mitjançant això, la pèrdua de la cultura pròpia, es pot considerar com la supressió màxima de la llibertat d'expressió». Soc conscient que no et parlo només com a activista sinó com a poeta i escriptor en català i, per això, m'agradaria saber com entens, des d'un punt de vista més personal, la relació entre aquests drets que són fonamentals per al PEN: la llibertat d'expressió i la llengua.

Bé, per a un poeta que és conscient del procés d'escriure, les idees, la poesia, la literatura i fins i tot el pensament s'esdevenen en una llengua, en una llengua en concret, arrelada en una comunitat, en un context, en una tradició. Aquest punt de vista no és tan fàcil de defensar avui dia, perquè tots creiem que les idees flueixen i que tot es pot compartir. Però les idees, les imatges, la poesia, si estan arrelades en l'experiència humana, en el cos humà, en la comunitat humana, s'esdevenen en una llengua. I és una llengua que, amb molt poques excepcions —que són interessants d'estudiar, però són excepcions—, és la «llengua materna», encara que això sigui una expressió controvertida! Així doncs, parlem de la llengua de la mare o del pare o de l'àvia, la llengua que reps de la teva comunitat quan ets un infant. Aquesta llengua profunda no es pot esborrar malgrat la insistència de les llengües internacionals, de la cultura internacional. Representa la teva consciència. No obstant això, per aquest motiu és tan important que el comitè del PEN no sigui el Comitè dels Drets Lingüístics, sinó el Comitè de Traducció i Drets Lingüístics. Perquè al mateix temps tinc la convicció que les idees, la poesia, les imatges i els sentiments s'esdevenen primer en una llengua, però també crec que es tradueixen immediatament perquè no hi ha cap llengua aïllada.

Vivim en un món en què les llengües s'encavalquen constantment. Tan bon punt té lloc l'expressió, es queda fixada, però el pas següent és la traducció. Per a

mi, aquestes dues coses van juntes, però el punt de partida és la llengua de cada comunitat, de cada persona. La literatura és la verdadera veu d'una persona que ha trobat la forma, la manera d'expressar-se, però aquesta expressió sempre és en una llengua que està forjada a partir del pensament d'una persona i de la comunitat. No és mai una cosa exclusivament personal: sempre forma part d'un flux dins de la comunitat.

Actualment, aquesta arrel filosòfica no és fàcil de trobar, però per a nosaltres, els escriptors, és essencial. També té moltes implicacions per la feina que hem estat fent el PEN. En la meua poesia, intento reflexionar sobre això. Per exemple, la millor manera de llegir un poema estranger és traduint-lo. Soc la mena de poeta que sempre és conscient de l'estructura de la llengua, de la mètrica, i si puc intento escriure amb una mètrica i rima clares. Així, una cosa que m'agrada fer —juntament amb altres persones—, és traduir poesia rimada a traducció rimada; un entreteniment bizantí, però és un dels millors plaers! Quan trobes la forma encertada és extraordinari. Aquest estiu ho estic provant de fer en anglès amb un amic que ens ha posat aquest exercici: ha enviat un sonet en anglès i un sonet en francès a quaranta o cinquanta poetes perquè el traduïm de maneres diferents. Jo el traduiré amb la rima, però no soc traductor professional. Malgrat això, he traduït constantment durant tota la meua vida d'una llengua a una altra.

El que dius sobre la qüestió més filosòfica en relació amb l'experiència personal de la llengua ho corroboren, de fet, els descobriments més recents de la neurociència, que donen un nou sentit a la vella expressió de «llengua materna» —l'evidència mostra que aprenem el so de la veu de la nostra mare des de l'úter, per exemple. Però per tocar breument un altre aspecte filosòfic del comentari de Ralston, que ens porta al mateix text de la Declaració de 1996: també planteja la qüestió tan complexa sobre la relació entre llengua i cultura. La Declaració ho estableix així en la primera clàusula de l'article 7:

«7. Totes les llengües són l'expressió d'una identitat col·lectiva i d'una manera distinta de percebre i de descriure la realitat, per tant han de poder gaudir de les condicions necessàries per al seu desenvolupament en totes les funcions.»

L'article 7 és important però la qüestió de la llengua i la cultura és defineix a l'article 1, que també va resultar ser el centre d'un dels debats més importants en el procés d'elaboració del document:

«1. Aquesta Declaració entén com a comunitat lingüística tota societat humana que, assentada històricament en un espai territorial determinat, reconegut o no, s'autoidentifica com a poble i ha desenvolupat una llengua comuna com a mitjà de comunicació natural i de cohesió cultural entre els seus membres. Amb la deno-

minació de llengua pròpia d'un territori es fa referència a l'idioma de la comunitat històricament establerta en aquest espai.»

Tan bon punt vam acordar una definició de *comunitat lingüística* que pogués ser considerada un subjecte de dret, tot va començar a encaixar.

I a la Declaració definitiva això implica distingir entre grups lingüístics i comunitats lingüístiques, no?

Sí, i també hi va haver molt de debat al voltant d'això, però un cop vam arribar a un consens sobre la comunitat lingüística com a subjecte de dret, no n'hi va haver més.

El terme llengua pròpia d'un territori de l'article 1 es refereix a la llengua d'una comunitat històricament establerta en aquest espai. Això ens torna a portar als teus comentaris del principi sobre el català, que s'ajusten a aquesta formulació.

S'ajusten a la redacció i també engloben els drets de les comunitats lingüístiques dels pobles indígenes a l'Àfrica, l'Amèrica Llatina i l'Índia que són nòmades: es troben al territori, però porten una vida nòmada. Llavors hi ha l'experiència de grups que, per la seva història, han tingut molts encavalcaments i interseccions. Però un cop vam estar tots d'acord amb l'expressió *comunitat lingüística* —i no cap altra formulació, ni nació, ni gent— amb la llengua com a element unificador, tot va ser més senzill. Per exemple, la idea d'«identitat col·lectiva» de l'article 7 va sorgir prou fàcilment.

És clar que jo presidia aquelles reunions, en qualitat de president si ho preferies, per la qual cosa no m'encarregava ni de la redacció ni del seguiment. Caldria que parléssim amb els altres que van participar en el procés a Barcelona. Com que són lingüistes o sociolingüistes i acadèmics, i com que van ser ells qui van preparar l'esborrany, deuen recordar aquestes qüestions perfectament. Vam fer onze esborranys del text. Hi va haver un moment en què teníem unes tres-cents pàgines d'esmenes, perquè hi estava involucrada una xarxa enorme de més de quaranta centres PEN i més de seixanta ONG internacionals. El Congrés Mundial de Pobles Indígenes també tenia una comissió en una de les seves reunions i no ens van enviar dues pàgines de propostes d'esmenes, sinó deu o dotze. Tot i això, ho van enllestir una vintena de persones a les dues reunions del consell científic, una a Girona i l'altra a Gandia.

Cap dels participants en el procés de redacció era representant estatal. Això va ser clau, no? Estic pensant en una organització internacional com la UNESCO, que té tot un historial relacionat amb el fet que es tracta bàsicament d'un fòrum de representants estatals.

Exactament, tot i que el suport de la UNESCO va ser molt important perquè volia dir que no només era un projecte del PEN, sinó que també era de la UNESCO.

Això va fer que poguéssim reunir tota la gent que havia treballat en diferents qüestions de diversitat lingüística dins la UNESCO en una mateixa taula amb nosaltres. És clar que també hi havia una connexió directa amb Federico Mayor Zaragoza, el secretari general de la UNESCO en aquell moment, i que era català. Ell va posar aquesta qüestió a l'agenda del comitè executiu de la UNESCO. Així doncs, vam aconseguir avançar sense massa problemes entre 1994-1996, quan elaboràvem la Declaració. A les reunions de Girona i Gandia també vam comptar amb Joseph Poth, un representant de la UNESCO, a més d'experts, com el del Centre de Burundi de la UNESCO, Ignace Sanwidi i, per tant, hi havia una clara aliança.

Tot i que soc conscient del risc que tornem a desviar-nos, hi ha una prehistòria interessant sobre les llengües i la UNESCO, si ens remuntem a l'organització precursora de la Lliga de les Nacions, el Comitè Internacional de Cooperació Intel·lectual (ICIC) —un òrgan del qual parlo en el llibre Artefacts of Writing (2017). A diferència de la UNESCO, l'ICI era un òrgan consultiu en què els seus membres eren independents i no pas representants estatals. Una de les seves primeres intervencions durant la dècada de 1920 va tractar sobre la qüestió de les llengües internacionals. La Lliga rebia pressions de molts defensors de la llengua, sobretot dels esperantistes, i l'ICIC va haver de decidir si la Lliga, les llengües oficials de la qual eren l'anglès i el francès, els hauria de donar suport. La seva recomanació, acceptada per la Lliga, no va ser adoptar l'esperanto sinó donar suport a la traducció entre el que ells anomenaven «llengües nacionals», entenent aquesta expressió en termes molt estatals. Però, pel que dius, sembla que aquest debat, als anys noranta, ja feia temps que s'havia oblidat. Hi havia algú que parlés del novial, el volapük, l'esperanto o alguna altra llengua internacional de finals del segle XIX i principis del segle XX?

No hi havia absolutament ningú que parlés d'aquests debats a la Declaració, però quan vaig esdevenir el president del Comitè de Traducció i Drets Lingüístics del PEN sí que vam rebre una sol·licitud per a un centre PEN esperanto. No puc dir exactament quan va ser: 1993 o 1994? Recordo que per a alguns companys propers del PEN, era evident que l'esperanto no era un candidat viable per a tenir l'estatus de centre. Personalment, no he pensat mai d'estudiar-lo; tot i que és una cosa que s'ha de respectar. Hi ha una comunitat d'escriptors en esperanto; he tingut companys que van ser escriptors i traductors literaris del català a l'esperanto i de l'esperanto al català. Per això quan va arribar aquesta proposta, vaig creure que, com a president del comitè, el meu paper no era oposar-m'hi. Si hi ha una comunitat d'escriptors que escriuen en esperanto, que creuen que aquesta és la seva manera d'expressar-se, per què no? Per això tenim un centre PEN esperanto que assisteix a totes les reunions del comitè. Per a alguns és una contradicció flagrant: si

promoues l'esperanto, per què participes en un comitè que promou la traducció? Però hi ha una comunitat d'escriptors, tenen les seves publicacions, els seus llibres, formen part del nostre comitè i tenen un centre PEN amb seu a Suïssa. Per a mi, de totes maneres, aquesta va ser l'única vegada que va sorgir aquesta qüestió. No hi va haver debat sobre cap llengua internacional durant el procés de la Declaració.

Tornem al procés: pots explicar les tensions, concessions i dificultats de redacció en el si del debat? Has dit que la discussió més important va centrar-se en la definició de comunitat lingüística. Hi va haver altres moments clau de discòrdia?

Potser la contribució més important de la Declaració és que considera les dimensions individual i col·lectiva dels drets lingüístics com inseparables. El principi bàsic és que la llengua es constitueix col·lectivament en una comunitat i és en aquella comunitat on en fem un ús personal. La pràctica individual dels drets lingüístics, per ser efectiva, requereix que els drets col·lectius de totes les comunitats siguin respectats per tothom. Bé, tots sabíem que, en reconèixer els drets *col·lectius*, la idea de «comunitat lingüística» com una entitat proveïda amb drets, estàvem condemnant la Declaració, ja que ens asseguràvem que no seria un text que la UNESCO adoptaria massa aviat. Per tant, aquest va ser un debat que va anar més enllà, més estratègic, al principi: hem de fer tot això només tenint en compte els drets lingüístics individuals? Això hauria estat un exercici completament diferent perquè llavors sabíem que així sí que aconseguiríem que passés per les institucions internacionals amb la forma que tenia...

Perquè l'alternativa us hauria enfrontat amb el poder d'estat inevitablement?

De ben segur. Tan bon punt defineixes qualsevol dret col·lectiu, tan bon punt defineixes el dret, per exemple, de la comunitat lingüística maputxe, o de la maori, a ser educats en la seva llengua, el proper pas és la terra. Evidentment, ho entenc políticament, però continuo defensant que va ser un èxit total haver posat el concepte de *comunitat lingüística*, que és diferent de *nació*, al cor de la Declaració. Per a mi, això és crucial. Per tant, el primer debat també va ser sobre drets individuals enfront dels drets col·lectius.

Llavors, els debats eren intencionadament utòpics, d'alguna manera? Eres plenament conscient del fet que estàveu fent una declaració que toparia amb les realitats del poder d'estat, però senties que no podies cedir en aquell punt des del principi.

Sí, per a mi això era així des del principi. Però així és també com entenc el PEN actualment, i també és com entenc la vida! La utopia és necessària per poder

caminar. I sobre el text de la Declaració, si se'm permet dir-ho, s'hi va reflexionar tant, té tants matisos, que realment constitueix aquesta visió utòpica del que podria ser el dret internacional. La qüestió no és si assoleixes la utopia, sinó que es tracta del procés, del pelegrinatge que fas per articular-la. Per tant, en aquest sentit, és cert que la Declaració no ha prosperat avui dia —i no crec que ho pugui fer en els propers anys tampoc, tret que hi hagi una gran revolució mental. La UNESCO tampoc no l'ha acceptada perquè aquesta organització només és poder tou i està massa lligada amb l'estat. Però això no vol dir que no hagi tingut cap efecte. Quan es van redactar les lleis lingüístiques del Paraguai el 2004, per exemple, van fer servir els conceptes de la Declaració. És el mateix cas que Colòmbia, on les lleis les va escriure un dels experts que formava part de la xarxa. I quan hi va haver un debat parlamentari a Mèxic sobre com es podien promoure els drets de les llengües indígenes, van fer servir el llenguatge de la Declaració. També quan vaig visitar el PEN tibetà a l'exili amb la Jennifer [Clement, presidenta del PEN Internacional] l'any passat [2017], van presentar una anàlisi immensa sobre els drets lingüístics del Tibet, que se centrava en el procés de substitució de la llengua tibetana pel xinès mandarí a les escoles. A la política bilingüe del govern xinès, la llengua principal d'instrucció és el xinès mandarí, de manera que quan ensenyen la llengua tibetana fan servir el mandarí. A nens i nenes que tenen el tibetà com a llengua materna! Això vol dir que estan aprenent la seva pròpia llengua com si fos una llengua estrangera. Tot el prefaci de l'informe de seixanta o vuitanta pàgines fa servir els conceptes de la Declaració: la comunitat lingüística, el dret de ser membre d'una comunitat lingüística, el dret a l'educació en la teva llengua i cultura pròpies... Aquella reunió al Centre Tibetà per als Drets Humans i la Democràcia a Dharamsala va ser molt emocionant. Així doncs, en tots aquests sentits, la Declaració ha esdevingut un punt de referència i és bo que sigui tan utòpica perquè no s'ha corromput. Per això es manté al lloc com un far i conceptualment és forta. És clar que tanmateix espero que, algun dia, en surti algun altre text que sigui d'obligat compliment per les institucions internacionals.

No hi ha dubte que això explica, en certa manera, que el text final inclogui alguns suports molt potents per part de figures públiques, com ara Nelson Mandela, Noam Chomsky, Peter Gabriel i Wislawa Szymborska, entre d'altres, i també explica per què Desmond Tutu, Josep Carreras, Octavio Paz i Ngugi wa Thiong'o esperen que les Nacions Unides i, en concret, la UNESCO l'aprovin oficialment —fins i tot amb l'esperança que esdevindrà una convenció vinculant jurídicament. Tal com has dit, això no ha passat mai, però podries estendre't una mica més sobre quins van ser els obstacles principals?

En certa manera, no sorprèn que algunes d'aquestes figures es referissin a la UNESCO perquè ho mencionàvem a la carta que els vam enviar. Els vam demanar suport perquè volíem que la Declaració —que havia estat aprovada en l'àmbit de les ONG amb el suport de la UNESCO— es convertís en un text de dret internacional, en una Convenció de la UNESCO o en un text que aquesta organització acceptés amb el reconeixement de les Nacions Unides. En alguns casos, no va ser només gràcies a la carta, sinó per determinades persones que van intervenir: el president del PEN Sud-àfrica d'aquell moment, Anthony Fleischer, per exemple, hi va insistir quan va parlar amb Desmond Tutu. De fet, des del principi de tot, no només el PEN Sud-àfrica, sinó també l'Estat sud-africà va ser un dels principals promotors de la Declaració, amb el suport de Mandela, Buthelezi i Tutu. Això va ser molt positiu per al prestigi de la Declaració perquè cada vegada que organitzàvem un esdeveniment públic o una reunió del comitè a la seu de la UNESCO, l'ambaixador de Sud-àfrica els presidia. Recordo molt bé que, en un dels primers esdeveniments que vam fer a París, l'ambaixador sud-africà el presidia i el primer que hi va parlar va ser el president de l'institut kurd de París. Va ser molt significatiu: Sud-àfrica passant la paraula als kurds! I llavors, en lloc de parlar sobre els kurds, el representant kurd va dir: «Vull parlar sobre una llengua que està desapareixent però és el símbol de la integració: l'arameu, la llengua de Jesús». La meitat de la seva intervenció va ser sobre els pocs (potser 10.000-20.000 persones) parlants d'arameu que encara queden a l'entorn d'Homs, a Síria. Qui sap què ha sigut d'ells ara amb la guerra? Què queda d'aquella comunitat lingüística?

Per això, jo crec que vam encertar-ho força quan vam posar la defensa dels drets lingüístics sobre la taula, i vam donar directrius per a una legislació en països com Sud-àfrica, Bolívia, el Paraguai, Colòmbia i fins i tot Lituània. També vam combinar això amb les realitats de les comunitats que rebien més atacs, que estaven, des del seu punt de vista, en una posició de desesperació real. Aquesta transnacionalitat es va aconseguir perquè des d'un bon principi el procés era tan important com l'objectiu final, el qual sí que era disposar d'una Declaració Universal dels Drets Lingüístics de la UNESCO com a text de dret internacional i després que passés a ser una convenció. Aquesta no era només una idea del PEN o la idea dels diversos centres o ONG que van prendre part en el nostre moviment. També era la de la UNESCO i de Federico Mayor Zaragoza, el secretari general, en particular. De fet, com a conseqüència de la conversa que van tenir amb la UNESCO, es va crear la Secció de Llengües, un dels propòsits de la qual era convertir la Declaració en alguna cosa que pogués esdevenir dret internacional.

Així doncs, va tenir un impacte immediat a la UNESCO?

Sí, la Declaració es va posar sobre la taula en una reunió del comitè executiu sis mesos després que es proclamés a Barcelona, per tant, va ser força ràpid. Però llavors vam trobar-nos amb una mica de resistència. Indonèsia i Nigèria es trobaven entre els que s'hi oposaven més obertament a la reunió. I sabem que n'hi havia d'altres fent maniobres per darrere. L'ambaixador de la UNESCO per Espanya, per exemple, no va manifestar la seva oposició públicament perquè hi havia una contradicció entre la seva manca de suport, per dir-ho suaument, a la UNESCO, i el fet que la Declaració havia estat acceptada plenament de manera unànime com a document per la Comissió de Cultura del Congrés espanyol. Això demostra que el 1996 era un període de la història ben diferent de l'actual!

És encara més important el fet que, al cap de sis mesos, un any, dos anys... vam adonar-nos que el camí de la UNESCO seria molt difícil, o fins i tot impossible. Però no vam aturar-nos. Vam traduir la Declaració en trenta llengües o més, incloent-hi el japonès (la va utilitzar un institut de lingüística de Tòquio) i també les llengües que es parlen a Mèxic a banda de l'espanyol, en particular, el nàhuatl i el zapoteca. A més, com he dit abans, els experts que havien estat part del procés van començar a assessorar les lleis lingüístiques primer del Paraguai i després de Colòmbia. Per tant, la Declaració va començar a tenir un impacte real sobre el terreny en moltes situacions diferents.

Va evolucionar també a la UNESCO fins arribar cap al 2004. Però fins i tot quan ens vam adonar que no es podien fer més esforços productius en aquell àmbit, vam continuar pressionant. Per exemple, el desembre de 2016 es va aprovar el Protocol de Donostia. Això va ser un altre procés llarg —de com a mínim un any—, que va implicar Kontseilua, el PEN basc, el PEN Internacional, Linguapax, el CIEMEN, la UNPO (Organització de Pobles i Nacions sense Representació), la Xarxa Europea per a la Igualtat Lingüística i altres institucions. Es tracta d'un protocol que garanteix que s'introdueixin els drets lingüístics en diversos països europeus. Bàsicament, ofereix una anàlisi de cada comunitat i mostra quins passos pràctics són necessaris per aconseguir el que proclama la Declaració. I en el proper congrés del PEN a l'Índia (a Pune, l'estiu del 2018) el líder d'aquest procés compartirà el protocol amb les organitzacions de drets lingüístics de l'Índia, que plantejaran com es pot transformar perquè sigui útil en aquell país.

Així, aquesta és una altra manera d'avançar, oferint una ruta diferent fora de la UNESCO a grups particulars, organitzacions i comunitats lingüístiques. Com deies abans, la utopia és necessària per orientar-te cap a la direcció correcta! També hi ha

hagut altres iniciatives, prèvies al Protocol de Donostia, particularment el Manifest de Girona (2011) del mateix PEN, que bàsicament redueix la Declaració a deu punts concisos. Pots parlar una mica dels seus antecedents i les conseqüències?

Una vegada vam veure que la ruta de la UNESCO estava bloquejada, el fet que el document de la Declaració fos tan extens no ajudava molts dels grups que s'havien compromès a promoure els drets lingüístics. Així doncs, el Comitè de Traducció i Drets Lingüístics del PEN va decidir crear-ne una versió curta que sintetitzava i resumia la Declaració, i la transformava en un document per fer campanya en l'àmbit local. El van elaborar Josep Maria Terricabras, un filòsof gironí que ara és vicepresident del grup dels Verds al Parlament Europeu, i John Ralston Saul, que llavors era president del PEN. Ha resultat ser molt útil: aborda els drets lingüístics com un decàleg en totes les esferes de la vida per a les comunitats i els individus, i té el mateix abast global que la Declaració, però és més fàcil d'entendre i s'ha difós per tot arreu.

Amb tot el que hem estat debatent, no puc evitar acabar amb un comentari sobre el fet d'haver realitzat aquesta entrevista en anglès, naturalment. L'informe del PEN To be translated or not to be (2007) observa, a partir d'una metàfora «ecolingüística» prou captivadora, que l'anglès no només ha esdevingut la llengua franca del món, sinó també «una espècie invasora» global. Tenint en compte que això difícilment ha estat un procés espontani —per començar, la «invasió» sovint l'ha impulsada l'estat, primer amb el pretext del colonialisme, més endavant amb el postcolonialisme—, com veus el futur actualment?

Això és el més paradoxal: l'hegemonia de l'anglès és tal que si es vol fer oposició a l'anglès com a tsunami que ofega les altres llengües s'ha de fer en anglès! És una gran pregunta per acabar, així que m'agradaria provar d'abordar-la de tres maneres: primer, voldria parlar una mica més de *To be translated or not to be*; després, sobre la lluita amb l'estat i, finalment, voldria fer una oda al multilingüisme!

1. La part positiva de l'enfocament ecolingüístic per al PEN és que les «víctimes» de les «espècies invasores» i els «responsables» estan tots dins el mateix sac. Som part de la mateixa família i compartim els mateixos valors. És clar que el PEN americà i el PEN anglès també comparteixen la Declaració Universal dels Drets Lingüístics, i els dos centres PEN a Austràlia van donar-hi suport, a més de formar part del procés. L'informe del PEN internacional *To be translated or not to be* es va realitzar després que els escriptors americans decidissin fer campanya perquè es fessin més traduccions a l'anglès des d'altres llengües perquè aquesta

qüestió és clau en el complex mercat de la traducció. Sabem, per exemple, que en alguns països com Alemanya o França, fins a un 30 o un 40 % dels llibres publicats són traduccions. Per a les llengües més petites, com el danès, el català o l'eslovè, el percentatge encara és més alt perquè la presència estrangera és necessària. Als EUA, i en molts altres països de parla anglesa, però, la xifra és un 3 %. En aquest context, el PEN americà va impulsar el Festival World Voices a Nova York el 2005, un gran festival literari internacional als EUA dedicat a la traducció. El van dirigir Salman Rushdie (que llavors era el president del PEN americà) i Esther Allen (que era la presidenta del Comitè de Traducció, que era molt important en el si del PEN americà), i el director d'aquella època Michael Roberts. *To be translated or not to be*, dirigit per Esther Allen, va sorgir d'aquesta col·laboració amb el Comitè de Traducció i Drets Lingüístics del PEN internacional, que jo presidia, i l'Institut Ramon Llull. Això ha tingut un impacte ampli i positiu, i ha fet que es prengüés consciència en tots els àmbits dels EUA, des d'editors fins al National Endowment for the Arts (Fons Nacional per a les Arts). Això també va portar a la creació de les beques extraordinàries de traducció del Fons PEN/Heim, que cada any promouen dotze traduccions de diverses llengües. És paradoxal que el PEN defensi la igualtat també en el sentit de promoure autors de totes les tradicions lingüístiques perquè es tradueixin a l'anglès?

2. Pel que fa a la lluita amb l'estat, el PEN, com a comunitat internacional amb centres arreu del món, continua promovent els drets lingüístics d'una manera molt pragmàtica. A l'Àfrica, per exemple, particularment a Kenya i Nigèria, on l'anglès és una qüestió de política d'estat amb una pressió tan gran, estem pensant en projectes relacionats que podrien tractar la qüestió dels llibres de text escolars, per exemple, en kikuiu o hausa, per intentar portar això a un àmbit estatal. També s'han fet progressos esperançadors d'altres maneres. Han aparegut nous centres multilingües a Mali —en bambara, soninke, tamashek, fula i francès— i al sud de l'Índia. Aquest darrer centre engloba sis llengües del sud de l'Índia: tàmil, malaialam, telugu, konkani, kannada i marathi.

És interessant que estigui passant ara perquè la idea de centres multilingües havia estat una font de conflicte anteriorment al PEN. Penso en la divisió entre Madrid i Barcelona durant els anys vint, de la qual hem parlat al principi, i la multitud de divisions del PEN Sud-àfrica al llarg dels anys.

Com a català, sempre he cregut necessari promoure la llengua de manera independent per poder defensar els nostres drets lingüístics i perquè la creació d'una

comunitat literària és bàsica per a la promoció de la llengua i la literatura. Aquest sentiment de comunitat és fonamental per a la meua tradició. Per això em sorprèn molt que hi hagi aquests centres multilingües, però els accepto de bon grat. Quan vam trobar-nos amb el PEN Mali, per exemple, vam veure com funcionava: primer vam sentir un poeta tamashek de l'Azawad, al nord, llegint la seva poesia, i després uns joves rapers urbans de Bamako, rapejant en bambara i soninke. Al mateix temps, els editors donaven suport a les llengües locals africanes. Així doncs, hi ha situacions molt diverses, i el PEN pot fer molt per donar suport a aquestes noves iniciatives amb una perspectiva d'incloure totes les comunitats lingüístiques.

3. Finalment, la qüestió del multilingüisme i l'anglès en termes més generals. Aquí crec que, de fet, la qüestió és força fàcil des d'un punt de vista teòric, perquè promoure els drets lingüístics va de la mà de la promoció de la traducció i el multilingüisme. Si la llengua franca és l'anglès, tothom ha d'aprendre anglès a més de la seva «llengua materna» i possiblement altres llengües. És totalment factible promoure la idea que cada infant sigui com a mínim trilingüe. No és una bogeria! És una cosa que s'ha d'implementar amb optimisme i prou recursos. Es pot educar cada infant, al mateix temps, en la seva «llengua materna» i en anglès, a més d'una altra llengua d'elecció. Sempre explico la història de col·legues que fan recerca a Barcelona sobre els infants immigrants. Té una prova per als nens i nenes quan arriben a l'escola que inclou la pregunta següent: «T'ha sorprès que hi hagi dues llengües en aquesta societat?». La majoria dels llatinoamericans diuen que «sí, és molt difícil» i, en canvi, els africans responen: «sí, només dues llengües!».

Hem de prendre'ns aquestes realitats en què els nens i nenes estan acostumats a parlar dues o tres llengües en la seva vida quotidiana com a exemple i, al mateix temps, garantir que els drets lingüístics de totes les comunitats es respectin i promoguin formalment. Òbviament, és un món molt complex, però no hi ha cap altre futur possible. És cap on ens estem dirigint. Com a comunitat internacional d'escriptors, el PEN no només pot ajudar-nos a entendre la realitat del multilingüisme, sinó que pot promoure que se'n faci una experiència positiva en comunitats tan diverses, arreu del món. ◀

Traducció d'Helena Borrell Carreras